

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Οι παλαιότερες τοιχογραφίες της Παναγίας Δροσιανής στη Νάξο και η εποχή τους

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ

doi: [10.12681/dchae.1193](https://doi.org/10.12681/dchae.1193)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΙΟΛΕΣ Ν. (1999). Οι παλαιότερες τοιχογραφίες της Παναγίας Δροσιανής στη Νάξο και η εποχή τους. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 65–70. <https://doi.org/10.12681/dchae.1193>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι παλαιότερες τοιχογραφίες της Παναγίας
Δροσιανής στη Νάξο και η εποχή τους

Νικόλαος ΓΚΙΟΛΕΣ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 65-70

ΑΘΗΝΑ 1999

ΟΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΔΡΟΣΙΑΝΗΣ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥΣ

Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες του ναού της Παναγίας της Δροσιανής στη Νάξο έχουν διεξοδικά μελετηθεί από τον καθηγητή Ν.Β. Δρανδάκη¹, ο δε αείμνηστος Δ.Ι. Πάλλας προέβη σε μια επιτυχημένη ταύτιση της αυτοκρατορικά ενδεδυμένης γυναικείας μορφής που πλαισιώνει τον Χριστό στον ημικύλινδρο της βόρειας κόγχης με την προσωποποίηση της Εκκλησίας². Η ταύτιση αυτή βοήθησε πολύ στην ορθότερη εικονογραφική κατανόηση της σύνθεσης. Στο μικρό αυτό άρθρο, που δημοσιεύεται στη μνήμη του κορυφαίου μελετητή της βυζαντινής τέχνης, βασιζόμενος στις ανωτέρω μελέτες θα επιχειρήσω να συνδέσω το μνημείο με την πολιτικοθρησκευτική κατάσταση του 7ου αιώνα. Η σύνδεση αυτή, πιστεύω, ότι θα βοηθήσει στην καλύτερη ερμηνεία του ιδιόρρυθμου εικονογραφικού προγράμματος του ναού και σε μια μικρή μετατόπιση του χρόνου εκτέλεσης των τοιχογραφιών.

Ο διάκοσμος του τρίκογχου κοιμητηριακού ναού σώζεται στον τρούλο και στις δύο κόγχες, ανατολική και βόρεια. Στον τρούλο εικονίζονται δύο μέταλλα. Έκαστο εγκλείει από ένα διαφορετικό εικονογραφικό τύπο του Χριστού σε προτομή. Στο ένα είναι ώριμος στην ηλικία και έχει γενειάδα, όπως ο συνηθισμένος Παντοκράτορας, και στο άλλο είναι νέος με μόλις φυόμενο γένι. Μεταξύ των μεταλλίων, εκτός από τις αναθηματικές επιγραφές, παρεμβάλλονται τα τέσσερα σύμβολα των ευαγγελιστών.

Η μοναδική αυτή σύνθεση πιστεύω ότι έχει άμεση σχέ-

ση όχι γενικά με τη μονοφυσική έριδα, αλλά πιο συγκεκριμένα με τις έριδες του Μονοενεργητισμού και Μονοθελητισμού, δύο ήπιες θεολογικές προεκτάσεις του Μονοφυσιτισμού, που εμφανίζονται την εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-641) και αναστατώνουν την αυτοκρατορία του 7ου αιώνα³. Ο αυτοκράτορας προ του περσικού κινδύνου προσπαθεί να συμφιλιωθεί με τους μονοφυσικούς πληθυσμούς της Μέσης Ανατολής. Έτσι το 633 ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Κύρος επιτυγχάνει ένωση με τους μονοφυσίτες διατυπώνοντας το δόγμα, ότι... *τὸν αὐτὸν ἕνα Χριστὸν καὶ υἱὸν ἐνεργοῦντα τὰ θεοπρεπῆ καὶ ἀνθρώπινα μὲν θεανδρική ἐνεργεία ὁμολογοῦμεν*⁴. Τούτο έγινε η επίσημη αφορμή για το ξέσπασμα της μονοενεργητικής έριδας, γιατί αντέδρασαν αμέσως και μονοφυσίτες και ορθόδοξοι. Οι τελευταίοι βρήκαν εκφραστή των απόψεών τους το μοναχό Σωφρόνιο⁵, μετέπειτα πατριάρχη Ιεροσολύμων, ο οποίος καταφέρθηκε έντονα κατά του υποστηρικτού της ένωσης, μονοφυσικής καταγωγής, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Σεργίου, ο οποίος είχε εμπνεύσει στον αυτοκράτορα τη συμβιβαστική προς τους μονοφυσίτες πολιτική. Στην προσπάθεια ανεύρεσης νέας συμβιβαστικής λύσης διατυπώνεται η άποψη ότι ο Χριστός έχει μεν δύο ενέργειες, αλλά μία «θεοκίνητον»⁶ θέλησιν. Έτσι φθάνουμε στο Μονοθελητισμό. Ο αυτοκράτορας το 638 μέσα σε αυτά τα συμβιβαστικά πλαίσια εκδίδει διάταγμα, γνωστό ως «Εκθέσεως»⁷, το οποίο απαγόρευε συγκεκριμένα τις συζητήσεις για

1. Ν.Β. Δρανδάκης, *Οί παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στή Δροσιανή τῆς Νάξου*, Αθήνα 1988 (στο εξής: Δρανδάκης, *Δροσιανή*) και ο ίδιος, στο Μ. Χατζηδάκης (επιμ.), *Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα. Νάξος*, Αθήνα 1989, σ. 18-29.

2. Δ.Ι. Πάλλας, *Ο Χριστός ως η θεία Σοφία. Η εικονογραφική περιπέτεια μιας θεολογικής έννοιας*, ΔΧΑΕ ΙΕ' (1989-1990), σ. 129-131.

3. H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σ. 292-295. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Β1. (610-867), Αθήνα 1981, σ. 43-45, 56-59, 71-72.

4. Mansi, XI, στ. 565D.

5. Για τον πατριάρχη Σωφρόνιο βλ. Ch. von Shonborn, *Sophrone de Jerusalem. Vie monastique et confession dogmatique*, Παρίσι 1972. Beck, ό.π., σ. 292-293, 412, 434.

6. P. Parente, *Uso e significato del termine θεοκίνητος nella controversia monoteletica*, REB 11 (1953), σ. 241-251.

7. Mansi, XI, στ. 992-997: *Ἐν θέλημα τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ὁμολογοῦμεν, ὡς ἐν μηδενί καιρῷ τῆς νοερῶς ἐμψυχωμένης αὐτοῦ σαρκὸς κερχωρισμένως καὶ ἐξ οἰκείας ὁρμῆς ἐναντίως, τῷ νέυματι τοῦ ἠνωμένου αὐτῆ καθ' ὑπόστα-*

μία ή δύο ενέργειες του Θεανθρώπου, αποδεχόμενη μία θέληση στο Χριστό.

Και αυτή η ενωτική προσπάθεια του αυτοκράτορα μέσω του Μονοθελητισμού απέτυχε, γιατί αντέδρασαν έντονα και οι δύο παρατάξεις. Ο νέος αυτοκράτορας Κώνστας Β' (641-668), μη δυνάμενος να εξεύρει ειρηνική λύση στο θεολογικό πρόβλημα του Μονοθελητισμού, κατέφυγε, με την έκδοση διατάγματος το 648, γνωστού ως «Τύπου»⁸, στο ατελέσφορο μέτρο της ανάκλησης της «Εκθέσεως» και της απαγόρευσης των συζητήσεων για μία ή δύο ενέργειες και θελήσεις του Χριστού. Στην ενέργεια αυτή αντέδρασε έντονα ο πάπας Μαρτίνος Α' (649-653, †655), ο οποίος σε σύνοδο που συνεκάλεσε στο Λατεράνο της Ρώμης το 649 απέρριψε τα αυτοκρατορικά διατάγματα «Έκθεση» και «Τύπο» και καταδίκασε το Μονοενεργητισμό και το Μονοθελητισμό διακηρύσσοντας το ορθόδοξο δόγμα για δύο ενέργειες και δύο θελήσεις του Χριστού, αντίστοιχες με τις δύο φύσεις του⁹. Ο αυτοκράτορας αντέδρασε δυναμικά. Συνέλαβε τον πάπα και τον έφερε βίαια στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια τον εξόρισε. Είναι, πιστεύω, ιδιαίτερα σημαντικό ότι αυτή η ισχυρή προσωπικότητα, ο πάπας Μαρτίνος Α', το 653 βρίσκεται εξόριστος στη Νάξο περισσότερο από ένα χρόνο¹⁰. Θα διέμενε ασφαλώς την περίοδο αυτή στην περιοχή της Τραγαίας, που είναι την εποχή αυτή το διοικητικό κέντρο του νησιού. Είναι φυσικό οι ορθόδοξοι απόψεις του να είχαν απήχηση στους ορθοδόξους του νησιού που ήταν αντίθετοι, όπως και όλοι οι ορθόδοξοι της αυτοκρατορίας, με την αιρετική πολιτική του αυτοκράτορα.

Το δογματικό πρόβλημα του Μονοθελητισμού όμως

δεν έληξε με τα αυτοκρατορικά διατάγματα και τους διωγμούς των ορθοδόξων, αλλά με την ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο του 680/81, που συνεκάλεσε ο Κωνσταντίνος ο Δ' (668-685) στην Κωνσταντινούπολη, όταν πλέον η Μέση Ανατολή είχε οριστικά χαθεί, είχε περιέλθει στους Άραβες του Ισλάμ και δεν υπήρχε κανείς πλέον λόγος για προσεταιρισμό των μονοφυσιτικών πληθυσμών, αλλά προείχε η συμφιλίωση με το Βατικανό και τη Δύση. Διατυπώθηκε τότε το δόγμα που είχε υποστηρίξει παλαιότερα ο πάπας Μαρτίνος και ο Μάξιμος ο Ομολογητής, ότι ο Χριστός με τις δύο φύσεις του, ανθρώπινη και θεία, έχει αντίστοιχα δύο θελήσεις και δύο ενέργειες, αλλά μία υπόσταση, τη θεία¹¹.

Το δόγμα αυτό, πιστεύω, ότι εκφράζει η μοναδική σύνθεση του τρούλου της Δροσιανής με τους δύο διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους του Χριστού¹², που δηλώνουν τις δύο φύσεις, οι οποίες ενεργούν και θέλουν *ἀδιαιρέτως, ἀτρέπτως, ἀμερίστως και ἀσυγχύτως*¹³ κατά τον όρο της Συνόδου του 680/81. Και οι δύο μαζί φύσεις υπάγονται στη θεία υπόσταση του Λόγου¹⁴. Το τελευταίο δηλώνεται με τα σύμβολα των ευαγγελιστών και την ένταξη του θέματος στο εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου, που είναι σύμβολο του ουράνιου χώρου¹⁵.

Από τις ίδιες χριστολογικές έριδες έχει επηρεαστεί και το πρόγραμμα της βόρειας κόγχης (Εικ. 1), όπου επιδιώκεται με ιδιαίτερη έμφαση η έξαρση της ανθρώπινης φύσης και η εξίσωσή της με τη θεία, γιατί ήταν αυτή ακριβώς στην οποία αμφισβητείτο ενέργεια και θέληση. Τούτο γίνεται πρώτα από όλα με την παραβίαση της ιεραρχικής διάταξης των θεμάτων, όπου στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης τοποθετείται η Βρεφοκρα-

σιν Θεοῦ Λόγου τὴν φυσικὴν αὐτῆς ποιήσασθαι κίνησιν, ἀλλ' ὅποτε καὶ οἶαν καὶ ὄσιν αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος ἠβούλετο. R. Riedinger, *Aus den Akten der Lateran-Synode von 649*, BZ 69 (1976), σ. 17-38. E. Caspar, *Die Lateransynode von 649*, ZK 51 (1932), σ. 75-137.

8. Mansi, X, στ. 1031: *Θεσπίζομεν τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους τοὺς ἐν ὀρθοδοξίᾳ διατελοῦντας καὶ τῆς ἀμωμήτου ἡμῶν τῆς χριστιανῶν καθεστῶτας πίστεως καὶ τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τυγχάνοντας μὴ ἄδειαν ἔχειν πρὸς ἀλλήλους ἀπὸ τοῦ παρόντος περὶ θελήματος ἢ μᾶς ἐνεργείας ἢ δύο ἐνεργειῶν καὶ δύο θελημάτων οἰανδήποτε προφέρειν ἀμφισβήτησιν.*

9. Mansi, X, στ. 863-1110. Riedinger, ὁ.π.

10. A. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, Αθήνα 1965-1968, Δ, σ. 126. IEE, Η', σ. 248. E. Caspar, *Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft*, II: *Das Papsttum unter byzantinischer Herrschaft*, Tübingen 1933, σ. 570.

11. Mansi, XI, στ. 637: *καὶ δύο φυσικὰς θελήσεις ἤτοι θελήματα ἐν*

αὐτῷ καὶ δύο φυσικὰς ἐνεργείας ἀδιαιρέτως, ἀτρέπτως, ἀμερίστως, ἀσυγχύτως... κηρύττομεν καὶ δύο φυσικὰ θελήματα οὐχ ὑπεναντία, ἀλλ' ἐπόμενον τὸ ἀνθρώπινον αὐτοῦ θέλημα... καὶ ὑποτασσόμενον τῷ θεῷ αὐτοῦ καὶ πανσθενεῖ θελήματι...

12. Πρβλ. Ν. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλος καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα*, Αθήνα 1990, σ. 69-70. Συνδέεται ἐδῶ με τὴν Πενθέκτη Σύνοδο τοῦ 692, που ἀπαγόρευσε τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀμνού (Δρανδάκης, *Δροσιανή*, σ. 54-56).

13. Mansi, XI, στ. 637. Πρβλ. καὶ τὸν ὄρο τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ.π., VII, στ. 116.

14. Ὁ.π., XI, στ. 488: *Δι' ὧν καὶ τῶν αὐτοῦ φύσεων ἄσυχυτος ἢ διπλὴ γνωρίζεται, καὶ εἰς ὑποστάσεις δύο καὶ πρόσωπα διάμπαξ ὁ αὐτὸς οὐ μερίζεται ἀλλ' εἷς καὶ ὁ αὐτὸς νῦς καὶ Χριστὸς ἀδιάτμητος, ἐν δυνσὶν ἀδιαιρέτοις γνωριζόμενος φύσει.*

15. Πρβλ. Γκιολές, ὁ.π., σ. 139-140. Πᾶ τῃ συμβολικῇ σημασίᾳ τοῦ βυζαντινοῦ τροῦλου, βλ. ὁ.π., σ. 15 κ.ε.

Εικ. 1. Νάξος, Δροσιανή. Ο διάκοσμος της βόρειας κόγχης (β' μισό 7ου αϊ.).

Εικ. 2. Νάξος, Δροσιανή. Παναγία η Νικοποιός από τη βόρεια κόγχη (β' μισό 7ου αι.).

τούσα, κατεξοχήν εικόνα της θείας Ενσάρκωσης, και κάτω, στη μέση του ημικυλίνδρου, όρθιος ο Παντοκράτορας. Με την πλαισίωση πάλι του τελευταίου από την Παναγία, τον Πρόδρομο, τον προφήτη Σολομώντα και την προσωποποίηση της Εκκλησίας¹⁶, πρόσωπα που όλα σχετίζονται με τον επίγειο βίο του Χριστού και τις συνέπειές του για τον άνθρωπο, υπογραμμίζεται και πάλι η σημασία της ανθρώπινης φύσης του Λόγου, που δεν είναι υποδεέστερη της θείας.

Ανάλογες επιδράσεις έχει και το πρόγραμμα της ανατολικής αψίδας με την απεικόνιση της Ανάληψης του Χριστού, όπου διασαφηνίζεται και εδώ το δυοφυσικό δόγμα και οι συνέπειές του για την επίγεια Εκκλησία, που είναι απαύγασμα της θείας σοφίας, ιδρύθηκε με την Ενσάρκωση του Λόγου και απεργάζεται τη σωτηρία του κόσμου¹⁷.

16. Αποδέχομαι την ταύτιση της μορφής με το στέμμα ως προσωποποίηση της Εκκλησίας σύμφωνα με την εμπειριστατωμένη ερμηνεία του Δ. Πάλλα (ό.π., υποσημ. 2).

17. Ν. Γκιολές, *Ἡ Ανάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς ἀγλιετηρίδος*, Αθήνα 1981, σ. 304 κ.ε. M.L. Thérel, *Les symboles*

Εικ. 3. Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά. Λεπτομέρεια εικόνας (α' μισό 7ου αι.).

Πιστεύω, λοιπόν, ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα της Δροσιανής είναι καρπός των χριστολογικών εριδών που εντείνονται περί τα μέσα του 7ου αιώνα και τεραματίζονται με την ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο του 680/81, ενώ η παρουσία το 653 στο νησί ενός υπέρμαχου του ορθόδοξου δόγματος που διατύπωσε τελικά η Σύνοδος, τον μάρτυρα πάπα Μαρτίνου του Α', πρέπει να έχει ασκήσει επίδραση στην επιλογή του ιδιότυπου εικονογραφικού προγράμματος του ναού, το οποίο επιχειρεί με απτά εικαστικά μέσα να διασαφηνίσει το δόγμα. Κοντά στα γεγονότα αυτά του β' μισού του 7ου αιώνα θα πρέπει να χρονολογηθούν οι τοιχογραφίες της Παναγίας της Δροσιανής.

Στην άποψη αυτή συνηγορεί και η τεχντροπική ανάλυση των τοιχογραφιών. Συγκρινόμενες με τα λίγα δυστυχώς σωζόμενα έργα ζωγραφικής του 7ου αιώνα, οι

de l'«Ecclesia» dans la création iconographique de l'art chrétien du IIIe au VIe siècle, Ρώμη 1973, σ. 125 κ.ε. C. Cecchelli, *Mater Christi*, Ρώμη 1947-1954, IV, σ. 129 κ.ε. Βλ. γενικά για το θέμα Παναγία = Εκκλησία A. Müller, *Ecclesia-Maria. Die Einheit Marias und der Kirche, (Paradosis V)*, Freiburg in der Schweiz 1951.

Εικ. 4. Νάξος, Δροσιανή. Απόστολος, λεπτομέρεια από την Ανάληψη (β' μισό 7ου αι.).

Εικ. 5. Ρώμη, Santa Maria Antiqua. Ο απόστολος Ανδρέας, λεπτομέρεια (705-707).

τοιχογραφίες αυτές μπορούν να ενταχθούν αφ' ενός κοντά στην κλασικίζουσα, μπρεσιονιστική τάση με τις ψηλόλιγνες μορφές, με το μικρό κεφάλι, το απαλό πλάσιμο (Εικ. 2) και τη σχετικά ρευστή πτυχολογία και κίνηση που βρίσκουμε σε έργα του α' μισού του 7ου αιώνα, όπως στη Santa Maria Antiqua στη Ρώμη, γύρω στο 630-650¹⁸, έργο ανατολικών προσφύγων, στο σπάραγμα της Υπαπαντής από το Kalenderhane Camii στην Κωνσταντινούπολη¹⁹, την εγκαυστική εικόνα της Βρεφοκρατούσας με αγίους και αγγέλους στη μονή του Σινά²⁰

(Εικ. 3) και την κατώτερης ποιότητας τοιχογραφία των αγίων Αναργύρων από τη Ρωμαϊκή Αγορά της Θεσσαλονίκης²¹. Αυτή η τάση παρατηρείται με αρκετή υποχώρηση σε νεανικές και γυναικείες μορφές της Δροσιανής. Αφ' ετέρου πλησιάζουν την άλλη δυναμικότερη, μπρεσιονιστική τάση, η οποία εμφανίζεται γύρω στο 700 με τις πιο σφιχτοπλασμένες, ρωμαλαίες μορφές, με έντονα περιγράμματα και φώτα που εναλλάσσονται απότομα με τα σκοτεινά χρώματα, το μεγάλο κεφάλι και τους στιβαρούς λαιμούς, που βρίσκουμε σε μερικές

18. W. de Grüneisen, *Sainte Marie-Antique*, Ρώμη 1911, πίν. XVII, XIX, XX, XLVIII, XLIX, XLIXA, LIV, LIIX. P. Romanelli - Per J. Nordhagen, *S. Maria Antiqua*, Ρώμη 1964, σ. 34 κ.ε., πίν. 14. E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in the Mediterranean Art, 3rd-7th Century*, Λονδίνο 1977, σ. 113 κ.ε., εικ. 201-205, 207-208, 214, πίν. VII. Για το πρόβλημα της χρονολόγησης βλ. και ό.π., υποσημ. 4, σ. 151-152.

19. C. L. Striker - Y. D. Kuban, *Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Third and Fourth Preliminary Reports*, *DOP* 25 (1971), σ. 251 κ.ε., εικ. 11. Οι ίδιοι, *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, Their History, Architecture, and Decoration. Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii 1966-1978*, Mainz 1997, σ. 121-124, πίν. 148-149. Υποστηρίζεται εδώ η χρονολόγηση

προς τα τέλη του 6ου αιώνα. Kitzinger, ό.π., σ. 115-116, εικ. 206. L. James, *Light and Colour in Byzantine Art*, Οξφόρδη 1996, πίν. 3-4. 20. K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Icons. I: From the Sixth to the Tenth Century*, Princeton 1981, αριθ. B3, σ. 18-21, πίν. IV-VI, XLIII-XLVI. Kitzinger, ό.π., σ. 117-118, εικ. 210-212.

21. Α. Ξυγγόπουλος, Η παλαιοχριστιανική τοιχογραφία της Ρωμαϊκής Αγοράς Θεσσαλονίκης, *Βυζαντινά* 9 (1979), σ. 409-417 (χρονολογείται εδώ στον 6ο αι.). Χ. Μπακιτζής, Η Αγορά της Θεσσαλονίκης τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, *Actes du Xe Congrès International d'archéologie chrétienne, Thessalonique 1980*, 1984, II, σ. 15-18 (με βάση αρχαιολογικά δεδομένα τοποθετείται στον πρώιμο 7ο αι.).

ανδρικές μορφές της Δροσιανής (Εικ. 4), οι οποίες συγγενεύουν πάλι με μορφές της Santa Maria Antiqua στη Ρώμη (Εικ. 5), που έγιναν επί του έλληνα πάπα Ιωάννη του Ζ' το 805-807²², μόνον που εδώ υπάρχει περισσότερη τρισδιάστατη τάση και οι υστερορωμαϊκές κλασικίζουσες αναμνήσεις είναι εντονότερες²³. Είναι σημαντικό ότι σε μια τόσο δύσκολη περίοδο,

όπως είναι το β' μισό του 7ου αιώνα, στη Νάξο παραμένουν ακόμα έντονες οι ελληνιστικές αναμνήσεις, τη στιγμή που ήδη λίγο νωρίτερα στη Θεσσαλονίκη και τη Ρώμη έχει επικρατήσει πλήρως ένα αντικλασικό πνεύμα όχι από καλλιτεχνική προαίρεση, αλλά μάλλον από αδυναμία και αδεξιότητα.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

Nikolaos Ghioles

THE EARLY CHRISTIAN WALL PAINTINGS IN THE CHURCH OF THE PANAGIA DROSIANI ON NAXOS AND THEIR HISTORICAL CONTEXT

The unusual iconographic program of the early Christian wall paintings in the three-apsed church of the Panagia Drosiani on Naxos is not generally associated with the monophysite controversy, but rather with two milder variants of that heresy, monoenergetism and monotheletism, which officially began in 633 and troubled the 7th century. In 649, after opposing the emperor's heretical policy, Pope Martin I was arrested and exiled. In 653, this orthodox-thinking Pope was on Naxos, where he spent more than a year. I believe that his orthodox views must have had an influence on the iconographic program in the Drosiani church, which purposely attempts to emphasize Christ's human nature, elevating it to a position of equivalence with his divine nature, and to show that Christ had two energies and two wills, corresponding to his human and divine natures, in conformity with the doctrine of the Sixth Ecumenical Council of 680/81. This is achieved by the double depiction of Christ in the dome using two different iconographic types; by reversing the hierarchy of icons in the northern conch (the Panagia is above the Pantokrator); and by surrounding Christ in the same conch with figures associated with his human nature

and with the consequences which his human nature has for the salvation of man (the Panagia, John the Baptist, Solomon, personification of the Church). We see the same attempt in the presentation of the Ascension in the eastern apse. This concern to emphasize Christ's human nature is directed against the heretics who had called the energy and will of his human nature into question.

On the basis of the above, I believe that the wall paintings at Drosiani church must be dated to the second half of the 7th century and, furthermore, that the presence of the Orthodox Pope Martin I on the island in 653 certainly had an influence on the iconographic program of this church. Stylistic analysis of these wall paintings supports this point of view. The wall paintings can be placed between two stylistic trends: on the one hand, the refined, classicizing and impressionistic currents in the first half of the 7th century, particularly the trend that was introduced by eastern artists in 630-650 in the frescoes of S. Maria Antiqua in Rome; on the other hand, the more dynamic and vigorous trend that appeared in the same Roman monument in 705-707 with the wall paintings commissioned by Pope John VII.

22. Kitzinger, ό.π., σ. 118-120. Ο ίδιος, *Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm* (=The Art of Byzantium and the Medieval West, Bloomington, Indiana 1976), σ. 32-33. Πρβλ. C. Bertelli, *La Madonna di Santa Maria in Trastevere*, Ρώμη 1961, σ. 86 κ.ε. Per J. Nordhagen, «Hellenism» and the Frescoes in Santa Maria

Antiqua, *Konsthistorik Tidskrift* 41 (1972), σ. 73 κ.ε.

23. De Grüneisen, ό.π., σ. 34 κ.ε., 58 κ.ε., πίν. III-V, 22-28, 29B. Per J. Nordhagen, *The Frescoes of John VII (A.D. 705-707) in S. Maria Antiqua in Rome* (*ActaIRNorv*, 3), Ρώμη 1968. Kitzinger, ό.π. (υποσημ. 18), σ. 119-122, εικ. 209, 216-217.